

Л. А. Гнатенко
кандидат філологічних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**РАДИВИЛОВСЬКИЙ АПОСТОЛ 1568 року
ВОЛИНСЬКОЇ РУКОПИСНОЇ ШКОЛИ
(У ПОРІВНЯННІ З ПЕРЕСОПНИЦЬКИМ ЄВАНГЕЛІЄМ)**

Апостол – одна з найважливіших пам'яток християнської писемності, яка містить так звані діяння й послання апостолів. Його переклад на старослов'янську мову з грецької був здійснений у другій половині IX ст. першовчителями слов'ян Кирилом Філософом та Мефодієм, єпископом Моравським. Найстаріші з перекладених – це так звані апракоси (тексти, упорядковані в послідовності церковних відправ). Перший відомий старослов'янський текст Апостола давньоукраїнської редакції подає волинський список середини XII ст. – Христинопільський (або Городиський) Апостол¹. З XIV ст. в Україні Апостол був поширений церковнослов'янською мовою української редакції, а з середини XVI ст. – і староукраїнською мовою. Із рукописних Апостолів середини – третьої чверті XVI ст., писаних на Волині, найвідомішими в науковій літературі є, наприклад, Загорівський Апостол 1554 р.², Крехівський Апостол 1560-х років³ та Апостол третьої чверті XVI ст.⁴

У XVI ст. в Україні набули значного розвитку рукописні скрипторії, які переважно діяли при монастирях. Писемна практика певної місцевості створювала окрему рукописну школу, яка розвивалася на основі усталених рукописних традицій та вироблення новітніх власних особливостей. Так, разом з київською школою письма значного поширення й авторитету набула волинська рукописна школа, де у середині XVI ст. було створено дуже гарне книжне письмо, що прийнято називати “новим українським уставом” і яке використовували до кінця XVI ст.

Найвизначнішою з відомих пам'яток волинської рукописної школи, писаною новим українським уставом, є знамените Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. (далі – ПЄ)⁵.

Цією школою письма створено і Радивилівський Апостол 1568 р. (далі – РА), який, як і ПЄ, зберігається в ІР НБУВ (ф. 28⁶, № 766). Але Апостол, на відміну від ПЄ, ще не отримав у наукових студіях належного всебічного вивчення. На нього нами було звернуто увагу ще більше десяти років тому, при початку роботи над описуванням рукописних книг XVI ст.⁷, і проведено археографічний, кодикологічний та графіко-орфографічний аналіз⁸. Тоді його й було названо Радивилівським, оскільки писаний він на Волині в м. Радивиліві в 1568 р. (закінчений 4 вересня), писцем Францишком, у домі пана Семена Борщовського, на замовлення Івана Патрикєя Курозвонського, підкоморія Кременецького повіту. Ці дані є в Післямові до Апостола, арк. 394–394 зв.: “Доконана **Е**^т сия **к**нига зовемал **И**^птоль, **Е**же замыка^Е^т **ѣ** собе **на**ипервей **Д**еяниа **ап**лъскаа. **п**отомъ **п**ослані^ѣи **с**вѣт^ы^х **ап**лъ, **с**ъборныхъ **с**е^амь: ~ тажъ **Е**писто^{ль} **с**вѣт^ого **П**авла **д**і: ~ **л**ѣта **п**о **н**ароженіи **н**аше^{го} **С**писителя **Г**са **Х**а **С**на **Б**жїа. **т**ысецїнаго, **п**а^тсотаго, **и** **ш**е^тдеса^ть **в**ѣсмаго: ~ **м**ѣсца **с**е^нтѣв^рїя **ч**ет^вер^то^го **д**нѣ: ~ **п**ри **д**ержаніи **н**аласкавше^{го} **г**оспо // **д**ара **Ж**икгимо^нта **И**вгста, **К**орола **п**ольскаго. **и** **Б**еликаго **к**назьства **л**итовскаго, **и** **р**о^ускаго, **и** **ж**омоитскаго. **и** **и**ныхъ **ѣ** **м**ѣсте **Р**адивилове, **в**ыписана **з**а **н**а^кладомъ **Е**го **м**л^чти **п**ана **И**вана **П**атрикєа **К**урозвонскаго **П**о^акоморєа **п**овѣто^у **К**ременецкаго. **Б**г^оу **в**ъ **Т**ройци **Е**дино^{му}. **и** **П**р^чтой **М**три **Е**го **М**ри **с**ъ **ѣ**семи **С**вѣт^ыми **к**о **ч**ти. **и** **л**юдємъ **п**о^политымъ **к** **д**обро^{му} **н**авчєнїю: ~ ” та в Післямові до читачів, арк. 395–395 зв.: “**И**ма^ш **п**а^к **ѣ** **с**ей **к**низе, **м**ой **л**юбимый **п**риате^лю, **х**то **ж**ь **б**о^удеші **ѣ**а **ч**ѣти. **з**ачала **к**а^ждо^{го} **п**осланиа, **ч**ѣр^ленымъ **в**ы^наименованы. **п**оча^тки, **и** **к**о^нци **ѣ**сак^ому **И**п^то^лу. **і**ако **в**ъ **Ц**рк^ви **Б**жїи **ч**тєт^ся. **к** **т**ом **и** **д**ни **м**есе^цей, **ѣ**ни^х **ж**е **п**рочита^ют^ся. **н**а **п**раз^ники **Б**жїе, **и** **С**т^ы^х **Е**го. **з**на^йдєшь **п**оло^жєно **ч**ѣр^ленымъ: ~ **ѣ**лавы **ж**е **і**ако **и** **в**ъ **ѣ**се^х **к**нига^х **Б**и^блїи, **В**ѣт^хаго, **и** **Н**ова^{го} **З**ак^она. **м**но^ю **Ф**ра^нцїш^комъ **н**а **р**о^ус^кій **і**азы^к **в**ы^ло^жєны^х. **ш**то **к**отораа **в**ъ **с**ъ^вѣ **к**рат^цє **з**амыка^Е^т. **к**ъ **з**на^йдєнїю **с**коро // **ѣ**сак^оє **р**єчи **п**от^рѣ^бно^є, **в**ъ **Б**ж^чт^вєны^х **п**исани^єхъ. **з**на^йдєшь. **к** **т**о^му **и** **с**вѣ^тки **п**о **с**тороница^х, **і**ако **в**д^но **п**и^см^о **н**а **д**ро^уго^є **т**вєдєт^лств^оєт^ь, **и** **в**ъ **ѣ**дино **с**а **з**го^жа^ют^ь, **ч**ѣр^ленымъ **і**сп^рав^лєны **р**о^здѣ^лнє **ѣ**з^риши: ~ **С**ъ^вѣр^шиса **ѣ** **д**омѣ **с**ия **к**нига **з**ъ^вємал **И**п^тлъ **т**єт^рь **ѣ** **ш**лєхєт^ьно^{го} **п**ана **С**емї^ина **Б**орщовскаго: ~ **з** **Б**жїю **п**омощїю **д**оконана **ѣ**сть: ~”.

Апостол писано церковнослов'янською мовою української редакції, а староукраїнською мовою писано передмови і післямови до апостольських послань та дві післямови – до книги та читачів. Рукопис на 403 паперових аркушах у 2^о, розміром 322 x 205, з водяним знаком кабан, схожим до рисунка в філігранологічному альбомі Лихачова, № 1775 (1556 р.)⁹; поле тексту: 222 x 122, рядків 20. Він неповний: із

52 зошитів збереглися лише 43, з яких на початку книги втрачено перші сім зошитів, із сьомого зошита є тільки останній аркуш (втрачено 69 аркушів, зошити склалися з 10 аркушів). Текст наявний із 37-го зачала Діянй св. Апостолів (Діяннй, гл. XVI, 14); відсутні частини текстів у середині рукопису; Місяцеслов обривається 1-им січня. Книга без оправи, блок частково розбитий, деякі аркуші випадають; переважна більшість художнього оздоблення – заставок та кінцівок – не написана, для них залишені місця.

Радивилівський Апостол, не зважаючи на значні втрати тексту та незавершеність художнього оформлення, становить значний інтерес, і найперше – мовою, графікою та орфографією письма, що й спонукало до цього дослідження, в якому далі детально розглядатимуться графіко-орфографічні особливості письма Апостола у порівнянні з Пересопницьким Євангелієм, за схемою вивчення письма ПЄ, поданою в спеціальній статті при виданні пам'ятки¹⁰. Будуть порівнюватися манери письма та використання орфограм писцем Апостола Францишком та першим писцем ПЄ Михайлом Васи́лієвичем, оскільки почерк Францишка більш подібний до почерку Михайла Васи́лієвича, ніж до почерку другого писця, манера письма якого менш кваліфікована, і в орфографії є певні відхилення¹¹. У дослідженні також буде використаний попередній досвід українських учених та наші власні напрацювання в галузі староукраїнської конфесійної орфографії¹².

Отже, Апостол, як уже зазначалося вище, писано новим українським уставом, яким виконано і основний текст¹³ ПЄ, і який є типом письма, характерним для волинської книжної писарської школи, яка поєднувала в письмі давню манеру з новішою¹⁴. У декорі ПЄ, як відмічає сучасна дослідниця пам'ятки І.П. Чепіга, відчувається й південнослов'янський вплив¹⁵. Писаний РА, як і ПЄ, інтенсивно темно-коричневим чорнилом та кіновар'ю.

На думку О. Грузинського, ПЄ не має собі рівних за красою, витонченістю і довершеністю орнаменту письма¹⁶. Це саме можна сказати і про письмо РА. Для обох пам'яток, для шрифту характерними є графічна виразність, декоративність і пропорційність, з використанням великих чітко виписаних літер: широкі варіанти літер ритмічно чергуються з вузькими; яскраво виражене контрастне співвідношення між потовщеними і тонкими частинами літер. Розмір літер у РА: 8 х 6 мм, широкі – до 10 мм; у ПЄ: у першій частині рукопису 6 х 6, широкі до 8 мм, у другій частині – 7 х 7, широкі – до 9 мм.

У графіці РА використано такі букви: на позначення голосних

звуків – **А, ε** (епсилон), **ε** (вузька), **И, І (Ї), О** (широка), **о** (вузька), **ОУ, Ѡ, Ѡ, Ъ, Ы, Ь, Ъ, Ю, ѡ, А, V**; на позначення приголосних звуків – **Б, В, Г, Д, Ж, S, З, К, Л, М, Н, П, Р, С, Т, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ψ, θ, V**. Немає букви **Є** широкої, яка традиційно вживана в ПЄ, на її місце послідовно писано **ε** (епсилон), який не вживається в ПЄ; немає і букви **Ж**, яка використана у графіці ПЄ.

У РА за правописною традицією, як і в інших конфесійних пам'ятках цього періоду, в системі голосних звуків використовується дублетність букв при передачі одного звука.

Так, звук А позначається буквою **Δ** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: **аминь** 282, **писаніє** 259, **надежа** 201 зв., **приношахуѣ** 39 зв., **царствіа** 261, як і в ПЄ: **авраамъ** 21, **оуслыша^Ѡ** 28 зв., **црца** 269. Пересопницький писець, Михайло Василієвич, у позиції після шиплячих та **Ц** широко вживає, переважно в першій частині пам'ятки, і букву **Δ**: **отроча** 25 зв., **ваша** 83, **се^Ѡмица** 3. Буква **Δ** в Апостолі послідовно вживається за давньоукраїнською традицією після м'яких приголосних: **кн^Ѡземь** 1 зв., **ра^Ѡпали** 171; у ПЄ в цій позиції, поряд з **Δ**, спорадично наявна і **ЇΔ**: **цр^Ѡ** 21 зв., **ѡзг^Ѡвши** 264 зв.

Йотація звука **А** позначається буквою **ЇΔ** за давньоукраїнською традицією послідовно на початку слів: **языки** 202, а буквою **Δ** за південнослов'янською традицією – після голосних: **възвѣща^Ѡ** 171 зв., **препирал** 253 зв.; ПЄ: **явленіє** 332, **многыа** 26 зв., **коштывнал** 400. Вживання букви **ЇΔ** після голосних у РА наявне, але не поширене: **ѡложала** 78 зв., на відміну від ПЄ: **ма^Ѡѡеѡ** 2, **поп^Ѡвши** 431.

В Апостолі більш послідовно витримано, ніж в ПЄ, нове правило, вироблене староукраїнською писемною практикою, – писати **ЇΔ** на початку слів, а **Δ** – після голосних та приголосних. У позиції після голосних використовуються і середньоболгарські написання без йотації через **Δ**: **соудіа** 29 зв., **прорицаа** 202, **вратіа** 309. При такому вживанні букви **Δ** часто пишеться графема, схожа накресленням до сучасної літери **Я**, як і в ПЄ. Написання без йотації не переважають над **Δ**, як у ПЄ, де вони домінують або вживаються паралельно: **вѡїа хотеніа** 15 зв., **безводнаа** 268 зв.

Звук **Е** після приголосних передається за традицією через **ε** вузьку: **оутѣшиша** 4, **имѣашѣ** 247 зв.; ПЄ: **речейное** 63, **цесареви** 430 зв.

При передачі йотації звука **Е** послідовно пишеться на початку слів та після голосних буква **ε**: **εго** 58 зв., **единны** 182, **разор^Ѡемь** 129, **вста^Ѡвленіє** 268. У ПЄ в цих позиціях пишеться за середньоболгарською орфографією буква **Ѣ** широка, але наявна і **ε** вузька: **εв^Ѣлиста**

23 зв., *мѣншеє* 63, *которое* 306. Михайло Василієвич у першій частині пам'ятки вживає в обох позиціях **Є** широку круглої форми і пише її у рядку, а в другій частині – **Е** широку двох накреслень: **Є** широку круглої форми, яка стоїть у рядку, та **Е** широку, загострену донизу, нижня частина якої опущена під рядок і завершується волосинкою з перетинкою.

Середньопередній звук **И** передається буквами **Ы** та **И** після приголосних за етимологією, хоча трапляються написання і проти етимології, переважно після глухих та шиплячих: *попы* 67 зв., *лоукавыи* 104, *злыа* 224; *поймали* 32 зв., *три* 68, *терпит* 307. Після глухих **Г**, **К**, **Х** переважають написання з **И**, хоча часті і з **Ы**: *многымь* 281 зв. – *многымь* 377, *погибели* 282, *грехи* – *грехы* 359, 379, *прѣрки* 311 зв., *патріархи* 358; на відміну від ПЄ, в якому переважають написання за етимологією: *грехы* 129 зв., *ворогы* 312 зв., проте зустрічається і **И**: *праведники* 46. Буква **И** після **шиплячих** та **Ц** послідовно вживана перед приголосними, або в кінці слова: *идоуцимь* 1, *вчині/вши* 5, *житіа* 84, *азыци* 314; у цих позиціях не зустрілося вживання **И**, яке зрідка наявне в ПЄ: *жытниц* 62 зв., *продаючы*^м 105 зв. У кінці рядків, поряд з **И**, пишеться і буква **І** (**і**), в давніх пам'ятках її використовували, коли не вистачало місця для букви **И**: *въѣхї/ценїемь* 288, *едї/норанаго* 384 зв.; ПЄ: *недвѣтїни*/ 15 зв., *рекоучї*/ 116 зв. В іншомовних словах, переважно грецьких, після приголосних пишеться буква **Ѧ**: *Ѧ лавдикви* 305 зв., *въ македонїи* 309 зв., *евгпѣскиа* 371 зв.; ПЄ: *Ѧ чревѣ кутовѣ* 58 зв., *моусїи* 312.

Звук **і** передається буквами **І** (**і**), **И**, **Ѣ**. Буква **І** (**і**) вживається, як і в давньоукраїнських пам'ятках, на початку власних назв іншомовного походження (в словах грецького походження грецьке **ει** передавалося через **І**¹⁷, в інших випадках пишеться буква **И**: *їсе* 39 зв., *їоудеумь* 52, *измѣриѣ* 47 зв., *имѣа* 331 зв.; ПЄ: *їсѣ* 82 зв., *їоудей* 26; *избавленїе* 88 зв., *изъяснилъ* 338. Перед голосними та **Й** послідовно за правописною нормою середньоболгарських текстів пишеться буква **І** (**і**): *завѣщанїе* 2, *прїймоуѣ* 377, *шветованїа* 382; ПЄ: *знаменїа* 156 зв., *въплощенїи* 337. Ця орфограма в XVI ст. була закріплена узусом, хоча ще спорадично вживаються і написання з **И**: *стеченїе* 24, *блговоленїе* 54 зв. У вживанні букви **Ѣ** в наголошеній позиції після приголосних на місці етимологічного **Ѣ** немає послідовності, наявні паралельні написання: *хотѣхъ* 39 зв., *главѣ* – *главе* 167 зв., *тѣло* – *тело* 209, у більшості випадків у цій позиції зустрічаємо **ѣ** вузьку: *видѣвши* 1 зв., *гнѣѣ* 58; на відміну від ПЄ, в якому ця буква послідовно вжита за етимологією: *кнѣзѣ* 325 зв.

Йотація звука **і** передається буквою **И** з діакритичним знаком – на початку слів ставиться знак **ico** (поєднання спіритуса з оксією):

йхъ 1, ймь 3, а після голосних у середині слів уживається лише спіритус: *своймь* 1 зв., *стройтели* 80, у кінці слів – спіритус із варією: *в оупованій* 78, *сѣраждоуцій* 81. У ПЄ знак **ico** не поширено, на початку слів у першій половині рукопису вжито спіритус: *ймь* 18, у другій половині – в цій позиції та після голосних у середині слів над **И** пишеться спіритус із варією: *которыи илї* 67, *заповѣди мой* 413, а в кінці слів над **И** ставиться варія: *воудотъ послѣдній* 87.

При передачі звука **О** в РА не використовується давньоукраїнське узусне правило, за яким вживання широких та вузьких букв та графем чітко регламентувалося: писати букви **Ѡ** або **Ѧ** широку на початку слів та складів, а **Ѧ** вузьку – після приголосних. Так, буква **Ѡ** пишеться на початку слів та складів, наявна вона і в сполучниках, префіксах, прийменниках та в лігатурі **Ѡ**: *всоужаюса* 126, *їваннь* 252, *сиwnоу* 389 зв., *w* 290, *Ѡ* 366, *Ѡца* 86. У ПЄ на початку слів у першій частині пам'ятки пишеться буква **Ѧ** широка, але часто зустрічається і **Ѡ**: *одѣланїа* 102, *очищонь – за вчище* 132 зв.; у другій частині пам'ятки використовується виключно буква **Ѡ**: *вставлена* 298 зв.; після голосних пишеться буква **Ѡ** (у першій частині пам'ятки спорадично вживана і **Ѧ** широка: *алѣеовь* 48 зв.), особливо в словах грецького походження або запозичених за грецьким посередництвом: *оу вивелемѣ* 25, *лейтиwnь* 406 зв.; наявна вона і в лігатурі: *Ѡдай* 34, *Ѡишлї* 425.

В Апостолі, як і в ПЄ, відбивається особливість правопису пам'ятки, яку з часом спостерігаємо і в стародруках останньої чверті XVI ст., – послідовне використання букви **Ѧ** широкої після приголосних, коли над нею стоїть у середині слів оксія та в кінці слів – варія (в односкладових словах пишеться кендема): *хѠцоу* 202, *тогѠ* 19 зв., в інших випадках стоїть **Ѧ** вузька: *кораблью* 20, *поведала* 290; ПЄ: *многое* 25, *которого* 125 зв. Також при збігові двох **Ѧ** спостерігається тенденція до вживання різних букв – **Ѧ** та **Ѡ**: *w Ѡщемь* 109 зв., як і в ПЄ: *о wкаанїи* 14 зв. Вживана і **Ѧ** очна (з однією або двома крапками всередині): *око* 198 зв., *очима* 223; ПЄ: *око* 32 зв., *очима* 61.

У РА немає чітко вираженої орфограми вживання букв **Ѡ** чи **Ѧ** широкої перед виносними буквами, послідовно використаної в ПЄ (*ирw^A* 65 зв., *до^m* 301 зв.), і пов'язано це з обмеженою кількістю нетрадиційно винесених букв.

Звук **О** також передається через **Ѧ** за середньоболгарською орфограмою в префіксах та в середині слів, на місці звучного голосного: *сѣбранїи* 167 зв., *не сѣвѣ* 362; ПЄ: *сѣшествїе* 5 зв., *вѣплощенїи* 337.

У РА не поширене середньоболгарське орфографічне правило

писати **РЪ, ЛЪ, РЬ, ЛЬ**, на місці давньоукраїнських **ЪР, ЪЛ, ЪР, ЪЛ** маємо **ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ**: *долъжень* 121, *первомоу* 268, але трапляються й написання: *съръжаще* 288 зв.; на відміну від ПЄ, в якому **ОР, ОЛ** передаються через **РЪ, ЛЪ**, а **ЕР** – через **РЬ**, передача **ЄЛ** через **ЛЬ** не зафіксована: *вытрьгоуѣчи* 62 зв., *стълпа* 283, *трьпѣти* 76 зв.

Звук **У** передається через диграф **ОУ** на початку слів, після голосних та твердих приголосних: *оуѣровы* 285, *іоудей* 11, *моуѣромоу* 327 зв.; ПЄ: *оусты* 15 зв., *науѣкы* 336, *доушоу* 51. Буква **Ѹ** пишеться в кіноварних текстах, вірогідно для графічної вишуканості та в кінці рядків: *искѸ/саѸ* 351 зв.; у ПЄ в кінці рядків ця буква має давнє накреслення, яке в РА використовується тільки в колонтитулах. Писець Францишек наприкінці РА почав більше вживати букву **Ѹ** у різних позиціях у слові, можливо, для прискорення письма: *ѸчїнишіѸ/* 352, *Ѹ томѸ* 352.

Йотований **У** за давньоукраїнською традицією передається буквою **Ю** на початку слів, після голосних та м'яких приголосних: *юродиви* 176 зв., *сказанїю* 284 зв., *дроуголювіи* 69 зв.; ПЄ: *юноша* 84, *Ѹповѣдаючі* 71, *оучителю* 312.

Не використовується при передачі звука **У** та його йотації буква **Ж**, яка була поширена в українських конфесійних пам'ятках другої половини XVI ст. У ПЄ вона більш уживана лише в першій частині: *голжви* 16 зв., *товож* 53, у другій частині пам'ятки вона трапляється лише зрідка.

Звук **Йот**, який займає проміжну позицію між голосними та приголосними, передається буквою **Й**, тобто буквою **И**, над якою ставиться діакритичний знак. У давнину ставили спіритус із варією (°), причому спіритус міг бути різної конфігурації (°, °, ° і т. д.), а з XVI ст. починають ставити лише спіритус, що вже унормовано ставиться в РА в середині слів: *прїймати* 78 зв., *не примешайте* 323, хоча наявні і написання спіритуса з варією: *преймѣть* 39; ПЄ: *истиинѣйшиѸ* 18 зв., *покайтеѣ* 130 зв. На початку слів послідовно ставиться спіритус із варією: *йѸ* 248 зв., *йѸдчи* 324; такі написання переважають і в кінці слів: *сїѸ* *вїѸї* 219 зв., *добрѸї* 289, хоча значно поширено в цій позиції і використання одного спіритуса: *каждый* 80, *въ четвѣртой* 248 зв.; у ПЄ над **И** на початку слів ставиться спіритус із хвостиком донизу, а в кінці слів – варія: *йшли* 66 зв., *сѣѸхъ страстей* 424 зв. У кінці рядків буква **И** виноситься над рядок лежачою на боці: *соуѣныѸ/* 88, *оуѣлонаѸ/теса* 161 зв.; у ПЄ, поряд із цим накресленням, виносна буква **И** передається і двома скісними рисками: *божіѸѸ/* 28, *црѸ твѸ* 401 зв.

У системі передачі приголосних звуків дублетність букв традиційно не поширена.

Фрикативний звук **Г** [h] передається буквою **Г**: **говорите** 169, **друґа** 287 зв.; ПЄ: **голоґба** 130, **жаґного** 210. Передача специфічного українського проривного звука **Г** [g] через сполучення **КГ** у РА не зафіксовано, а в ПЄ наявний лише одиничний випадок, і до того ж у глосі: на **диґоґю** **фиґгоґ** 303 зв.

При передачі приголосних звуків в РА не поширені орфограми, в яких знайшов відбиття другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив, або відновлені цим впливом. Так, не зафіксовано сполучення **ЖД** на місці **Ж**, яке поширене в ПЄ поряд із паралельними написаннями з **Ж**: **пороґденіа** **ццоґчина** 26 зв. – **пороґженіє** **ццоґричєє** 100, **роґєство** 22 зв. – **роґєства** 65 зв. Не зустрічаються й вживання **ГГ** на позначення **НГ**, а використовуються давньоукраїнські форми: **аґґель** 242 зв.; у ПЄ написання з **ГГ** наявні постійно: **аґґль** 23, **аґґлове** 176 зв.; традиційні написання відбито тільки тричі, як показав комп'ютерний аналіз графіки пам'ятки¹⁸: **аґґло**^m 263.

В Апостолі використані грецькі букви за правилами, виробленими староукраїнською орфографією під впливом південнослов'янської.

Буква **В** (іжиця) передає два звуки – приголосний **В** та голосний **і** (про передачу звука **і** див. вище) і вживається в іншомовних словах, переважно грецьких: **євґліи** 289 зв., и **вґґровали** 318 зв.; ПЄ: **євґлистѡ**^m 2, **євґиміи** 446 зв.

Букви **Ф** і **Ѡ** передають звук **Ф**, більш вживаною є буква **Ф**, поширені й паралельні написання: **вґ** **єфесе** 12, **тимоѠел** 168, **аґґтиѠон** 397 зв. – **аґґтиѠ**^m 398; ПЄ: **ївґсаѠаѠ** 21 зв., **ѠарисєнстѠ** 14 – **Ѡарисєове** 136 зв.

Буква **Ѣ** (ксі) у значенні **КС** вживається в іншомовних, переважно грецьких, словах: **алеґґаѢдрь** 14; ПЄ: **до** **алеґґаѢдри** 126.

Наявна функціональна ідентичність літер **З** і **Ѣ** при передачі звука **З**: **мґнози** 12 – **мґнози** 241, **ѡ** **возѠ** 208 зв. – **ѡ** **возе** 309; ПЄ: на **дорозѠ** 87 – **дорозѠ** 95.

Буква **Ѥ** (псі) використовується на позначення звукосполучення **ПС** в іншомовних словах, переважно грецьких: **Ѥало**^m 74, **Ѥсомь** 114 зв.; у ПЄ, як показав комп'ютерний аналіз письма, таке написання зафіксовано одинично в тексті Євангелія від Луки, з паралельним вживанням **ПС**: **вґ** **ѤаломьстѠки** 312 зв. – **ѡ** **псаѢмѠхь** 334.

У РА написання **Щ** (**Ѡ**) на місці **Ч**, які були характерними тільки для окремих груп слів давньоукраїнської мови, що за традицією перейшли до староукраїнських пам'яток, нам не зустрічалися; у ПЄ написання **Ѡ** замість **Ч** (із праслов'янських ***tj**, ***kt** перед голосним переднього ряду), підтримувані південнослов'янським впливом, спостерігаються, наприклад, в іменниках із ***kt**: **дѠщєрѠ** 46 зв. – **дѠчка** 338 зв.

Із буквених знаків **Ъ** та **Ь**¹⁹ послідовно пишеться тільки **Ь** у кінці слів: **ѣкъль** 11, **ѣтиць** 122; ПЄ: **мовиль** 76, **соуть** 433. Вживання за середньо-болгарською орфографією **Ъ** на місці звучного голосного в прийменнику, префіксі в більшості випадків замінено паерком, який ставиться і між приголосними замість **Ь**: **въ доусе** 155, **зрадовахольса** 232, **поскъвернить** 175. У ПЄ між двома приголосними ще поширене вживання давньо-української орфограми з **Ь**: **спочатькоу** 3, **радовальса** 303 зв., проте перевага надається вживанню паерка: **радовальса** 325, як і в інших позиціях у слові.

У РА використаний орфографічний прийом скорочення слів, який передається титлами, скороченням слів через пропуск голосних букв, простим скороченням слів із винесенням букви над рядок та лігатурами.

Титли в пам'ятці вживані різних форм. Титла, яка має форму горизонтальної лінії, загнутої з двох боків, ставиться над буквами-цифрами та над священними словами, скороченими через пропуск голосних букв та складів: **ѣгови** 3 зв., **ѣа** 231 зв.; у ПЄ титла має таку ж форму, тільки ще перекреслена посередині: **ѣїю** 114 зв., **ѣго** 447 зв.

Використовуються титли-букви: слово-титла **ѣ**, он-титла **ѣ**, глагол-титла **ѣ**, при частковому скороченні слів, коли буква виноситься над рядок і зверху покривається титлою, яка має форму звичайної титли – горизонтальної лінії, загнутої з двох боків: **спїню** 231 зв., **прѣрчество** 86 зв., **ѣлїи** 289 зв.; у ПЄ титли-букви покриваються дугою: **ѣтво** 297, **ѣца** 5 зв. Винесення інших приголосних під титлою не поширено, на відміну від ПЄ: **гла** 3 зв., **про** 448, **пропеда** 129 зв., **ко** 130, **на ѣрни** 3 зв., **ма** 124 та ін. Виноситься над рядок і не покривається добро-титла **ѣ**, нижня частина букви пишеться як титла, а голівка – квадратна: **ѣпѣни** 5, **прѣ** 232; ПЄ: **виногра** 309 зв., **празникомъ** 444.

В орфографії основного тексту Апостола взагалі не поширеним є скорочення слів через винесення літер над рядок (вони послідовно вжиті тільки в Місяцеслові, і виносні букви покриваються дугою). Так, із розглянутих вище орфограм послідовно виноситься лише буква **Х**, рідше – **Т**, без покриття: **съгрешѣ** 38, **дѣвѣны** 248, **прїймоу** 321. У ПЄ чітко витримано винесення букв **Ж**, **З**, **М**, **Р**, **Т**, **Х** і без покриття: **рѣ** 21, **ѣдрѣли** 143 зв., **прїятеле** 430 зв., **дѣжати** 416 зв., **постановѣ** 104 зв., **моудры** 105; причому надрядкові **Ж**, **Т**, **Х** пишуться без ніжок, а **З**, **М**, **Р** мають скорописне накреслення (**Р** – лежить на боці) і переважно вживаються в кінці рядків, а в першій частині пам'ятки – і в середині слів.

Нааявним є і винесення двох приголосних, з яких другою є буква **Т**, яка накресленням схожа на арабську цифру 7 і слугує титлопо-

дібним покриттям для попередньої приголосної, проте такі написання зафіксовані лише в сполученні c^{cl} : ϵ^{cl} 78; у ПЄ Т-подібне покриття поширене майже над усіма виносними приголосними: da^{cl} 16, ca^{cl} 293, pa^{cl} 283.

Не фіксується в РА сербська правописна звичка писати у кінці рядків букву **Ѣ** з винесенням над рядок, яка поширена в ПЄ: $sp^{cl}ta^{cl}$ / 20 зв., $sp^{cl}/\text{шнo}$ 303 зв.

Виноситься і буква **И** при передачі **йота**, переважно в кінці рядків лежача на боці, але без покриття: $prav\hat{e}ny^{cl}$ / 87 зв., $pry^{cl}/\text{мати}$ 108; у ПЄ такі написання наявні і в кінці рядка: $na^{cl}/\text{дена}$ 22 зв., $vel\hat{y}ky^{cl}$ 433.

Немає в РА і правила виносити над рядок склади, яке поширене в ПЄ, де титлою покриваються тільки склади з приголосною, що було прийнято писати з покриттям: $sp\text{lod}^{cl}ly^{cl}$ 21, $stary\hat{shy}^{cl}$ 122 зв., $ca^{cl}by^{cl}$ / 148.

Лігатурне скорочення слів також наявне в РА – **Ѡ** (**Ѡ** + **Т**), **Ѣ** (**Ш** + **Т**): \bar{w} 6, $\bar{w}metay\hat{u}ces\bar{a}$ 87, $ca^{cl}cu\hat{e}ry^{cl}$ 141; лігатура **Ѣ** (**О** + **У**) в кінці рядків: $va^{cl} sel\hat{a}/ne$ 5 зв., $pry\hat{shy}sh\hat{a}$ / 86. ПЄ: \bar{w} 55 зв., $\bar{w}pov\hat{e}d\hat{a}k\hat{e}ly$ 155 зв., $so\text{bo}ry\hat{ca}$ 273 зв.; $myr\hat{a}$ / 31, $sv\hat{e}t\hat{a}$ / 426 зв. Інші лігатури поширені тільки в Місяцеслові: **АУ**, **ЛѦ** (**ЛИ**), **ЛѦ** (**ЛУ**), утворені із двох голосних, або коли між ними виноситься приголосна буква, і навіть коли голосні належать до різних слів: \bar{w} $lvky$ 396, $na\ lv\hat{r}gy^{cl}$ 396, $ra^{cl}v\hat{y}tes\bar{a}$ 396 зв., $na\ v\hat{r}ny$ 397 зв.²⁰ Але в РА, на відміну від ПЄ, лігатур порівняно небагато; у ПЄ із вище наведених лігатурних з'єднань букв наявне і **ЛѦ**: $va\ g\hat{a}ly^{cl}$ 52, $ca^{cl}y$ 135, $na\ y\hat{r}$ 5, $na\ v\hat{r}ny$ 445, $va\ ly^{cl}$ 13, $na\ lv\hat{r}$ 446 зв.; зустрічаються й інші лігатури, напр.: **Ѣ** (**ТВ**) – $w\text{Bo}ry\hat{shy}$ 24 зв.; **И** (**ТИ**) – $do\text{poc}y\hat{h}$ 27.

У діакритичній системі РА, як і ПЄ²¹, крім розглянутих вище вживаних паєрка та титл, використовуються знаки придику (спіритуси: псіла – тонкий придику, та дасія – густий придику), словесного наголосу (оксія, варія, камора) та кількості (кендема).

Псіла (') в Апостолі самостійно не вживається, послідовно використовується знак **ico** (поєднання спіритуса з оксією, тобто псіли і оксії – ") над голосними на початку слів та складів, над сполучниками і прийменниками, а також над йотованими голосними на початку та всередині слів: y 3 зв., $w\text{b}ra\hat{cu}y\hat{t}$ 8, $ty\hat{ko}$ 3 зв., $v\hat{y}pny\hat{c}e$ 5. У ПЄ в цих позиціях використовується переважно **псіла**: y 133 зв., $w\hat{ny}$ 54 зв., $svoy\hat{m}y$ 38 зв., $e\hat{go}$ 63, $v\hat{e}sn\hat{y}u\hat{y}y\hat{c}e\bar{a}$ 144, а знак **ico** послідовно використаний тільки над заголовними голосними буквами на початку сумаріїв та зачал: $y\hat{stalo}\bar{a}$ 306. У РА, як і в ПЄ, послідовно вживана орфограма, за якою в кінці слів над йотованими голосними пишуться два діакритики – спіритус з варією: $za\ mno/\hat{g}odny\hat{h}$ 1 зв., $sp\hat{e}ny\hat{a}$ 2, $v\hat{y}e\hat{h}$ 84 зв.

Дасією (˘) з хвостиком, піднятим догори, передається переважно тільки **йот**: мой 1, пріймати 78 зв.; ПЄ: найменшимь 31 зв., снѣ члкъий 404.

У правопису обох пам'яток послідовно наявні діакритичні знаки словесного наголосу та кількості (˘, ˙, ˚, ˇ), які вживаються штучно під впливом середньоболгарської орфографії і не позначають фактичних наголосів²².

Оксія (˘) наявна на голосному першого складу, а також у кінці слова, коли наступне за ним односкладове слово закінчується голосною, в інших позиціях у кінці слів над голосним пишеться **варія** (˘): принайти 38, сѣми 87; ПЄ: погочвити 51, зѣкричѣши 294. Але часто наявні випадки, коли **оксія** стоїть над кожним голосним, крім кінця рядка: по рѣзоуѣмоу 86 зв.

Камора (˘) ставиться в обох пам'ятках переважно над односкладовими словами з наголошеним **О**, а також часто над **А**, **А**: вѣ 141, дѣ 79, мѣ 1; ПЄ: вѣ 28 зв., дѣ 6 зв., мѣ 132 зв. та над буквою **Ж**: нѣ 15 зв., яка в РА не використовується.

Кендема (˘) вживається, як і в ПЄ, над **Ы** в кінці слів: рѣнѣ 2, соуѣботѣ 9 зв.; у ПЄ вона пишеться також і над **Ы** та **А** в односкладових словах: сѣвѣлѣнѣ 79, тогдѣ 138 зв., мѣ 46, тѣ, 33. В РА над **Ы** в односкладових словах пишеться **оксія**: мѣ 56, вѣ 114 зв. **Кендема** також пишеться над клітиками **вѣ**, **сѣ** та в нових односкладових словах (і похідних) **два**, **три**, **зло** та ін.: вѣ 4 зв., по три 4 зв., зѣлѣ 116; ПЄ: вѣ 15 зв., сѣ 23, три 7 зв., зѣлѣ 33 зв., а також над “звучним” **Ъ**: тѣй 17 зв., сѣй 19. Вона також ставиться над буквою **V**: ѣгѣпта 25, моуѣсеї 372; ПЄ: моуѣсеї 15 зв., до ѣгѣпта 24 зв.

Отже, проведене дослідження письма Радивилівського Апостола 1568 р. показало, що перед нами визначна українська пам'ятка волинського скрипторію, яка виконана писцем Францишком, як і писцями Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр., на найвищому рівні писарського мистецтва. Апостол за графіко-орфографічними особливостями письма, на нашу думку, стоїть вище за Євангеліє, а писець Францишек кваліфікованіший за пересопницьких писців, його письмо більш чітке, він унормованіше використовував узусні орфограми: традиційні давньоукраїнські та новітні староукраїнські, і свідомо вибірково – південнослов'янські.

¹ Зберігається у Львівському державному історичному музеї (шифр: рук 39) та один його зошит (8 арк.) – в Інституті рукопису НБУВ (шифр: ф. 8, № 3). Див.: Запаско Я.П. Українська рукописна книга. – Л., 1995. – С. 198–200.

² Місцезнаходження невідоме. Опис та літографську репродукцію див.: *Запаско Я.П.* Вказ. пр. – С. 351–354.

³ Зберігається в ЛНБ. Див.: *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр.: Літературно-лінгвістична монографія.– Варшава, 1930.

⁴ Зберігається в Інституті рукопису НБУВ (шифр: ф. 301 (ЦАМ КДА), № 54 л. Апостол сучасним дослідником Я.П. Запаском, яким, як і попередніми дослідниками (М. Карпинський, О. Требін), розглядався, як пам'ятка XV ст., але рисунок філіграні “кабан” дає тр. чв. XVI ст. (див.: *Запаско Я.П.* Вказ. пр. – С. 64–65).

⁵ Зберігається в Інституті рукопису НБУВ під шифром: ф. I, № 15512.

⁶ Цей фонд є колекцією рукописів XVI–XX ст. Всеукраїнського історичного музею імені Т. Г. Шевченка (1129 од. зб.), який був заснований в 1899 р. під назвою “Городской музей древностей и искусства”, що потім неодноразово змінювалася. Матеріали музею почали надходити до рукописного відділу ВБУ з 1937 р., після реорганізації музею в 1936 р. Повного друкованого видання опису фонду немає, тому він не доступний широкому загалу дослідників. У 1916 р. С. Щегловою було видано 196 описів рукописних матеріалів, які на той час складали музейну колекцію (*Щеглова С.А.* Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Алексеевича. – Петроград, 1916), але опису Апостола 1568 р. серед них немає, тому, вірогідніше, до музею він надійшов у період від 1916 до 1936 р. В інвентарному опису ІР НБУВ рукопис описано так: “Апостол. Радивилов. Накладом Ивана Патрикеева Куровского подкоморего Кременецкого 1568. F°, 403 лл”.

⁷ Описування рукописних книг XVI ст. було розпочато колишнім завідувачем відділу рукописів, нині – директором Інституту рукопису Л.А. Дубровіною, продовжено нами – описано 50 ркп. кн., серед них і Радивилівський Апостол, опис якого не опубліковано. Подальша робота здійснюється вже багато років науковим співробітником О.А. Івановою.

⁸ Зроблений нами повний археографічний опис рукопису не опубліковано, а його графіко-орфографічний матеріал, у контексті з іншими рукописними пам'ятками, постійно включається до власних правописних студій (див. прим. № 12). Він досліджений і в нашому дисертаційному дослідженні: *Гнатенко Л.А.* Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997.

⁹ *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. — Т. 1–3. / Систематизировал по сюжетам и составил указатель В.М. Загребин. — Л., 1982.

¹⁰ *Гнатенко Л.А.* Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.

Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Вид. підготувала І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 55–73.

¹¹ Євангеліє писано двома писцями, ім'я другого писця невідоме. Про історію створення та написання тексту ПЄ див.: *Гнатенко Л.А.* Хто писав Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.? // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : Міжвід. наук. зб.* – К., 2001. – Вип. 3. – С. 447–457.

¹² Див. праці: *Огієнко І.* Новочасний церковнослов'янський правопис: Історичний нарис з палеографії та палеотипії. (З семінару церковнослов'янської мови Православного Богословського Відділу Варшавського університету). – Варшава, 1926; *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр. : Літературно-лінгвістична моногр. – Варшава, 1930; *Москаленко А.А., Терлецька В.М.* Український правопис : (Бібліографія, матеріали на допомогу наук. та учбовій роботі). – Одеса, 1971. – С. 57–64; *Чепіга І.П.* Пересопницьке євангеліє як джерело вивчення історичної фонетики української мови // *Проблеми сучасної ареалогії.* – К., 1994. – С. 82–88; *Чепіга І.П.* Деякі графіко-орфографічні особливості другого південнослов'янського впливу в Пересопницькому євангелії // *Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст.* – К., 1995. – Вип. 2: Матеріали наукової конференції пам'яті Лідії Петрівни Жуковської. – С. 245–248; *Гнатенко Л.А.* Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 1996. – Вип. 3. – С. 39–57; *Гнатенко Л.А.* Львівський Апостол 1574 року в контексті староукраїнської конфесійної орфографії // *Наук. пр. / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського.* – К., 2000. – Вип. 4. – С. 27–39; *Гнатенко Л.А.* Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток // *Наук. пр. / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського.* – К., 2000. – Вип. 3. – С. 266–277; *Гнатенко Л.А.* Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом) // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 2000. – Вип. 6. – С. 11–21; та ін.

¹³ Основний текст ПЄ – це канонічний текст Євангелія, а інші тексти – тексти в рамках-заставка, сумарії та післямова – писано півуставом.

¹⁴ *Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. – К., 1876. – С. 4.

¹⁵ *Чепіга І.П.* Національна святиня // *Київ. старовина.* – 1992. – № 4. – С. 9.

¹⁶ *Грузинский А.С.* Пересопницкое евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI в. // *Искусство.* – К., 1910. – № 1. – С. 45.

¹⁷ *Огієнко І.* Новочасний церковнослов'янський правопис: Історичний нарис з палеографії та палеотипії. (З семінару церковнослов'янської мови Православного Богословського Відділу Варшавського університету). – Варшава, 1926. – С. 11.

¹⁸ Комп'ютерний аналіз проводився за набраним нами повним текстом Пересопницького Євангелія для видання пам'ятки.

¹⁹ Букви **Ъ, Ъ** втратили своє звукове значення ще в XI ст.

²⁰ Подаються приклади без графічної передачі цих лігатур, через відсутність відповідних шрифтових поєднань.

²¹ Діакритична система пам'ятки була частково представлена І. Чепігою на науковій конференції в 1995 р. (*Чепіга І.П. Деякі графіко-орфографічні особливості...* – С. 246–248), а також в роботі М. Кея, безпосередньо в передачі *йота* та *І йотованого* (*Кей М. New wine in old bottles: A non-Traditional Liturgical Language in Traditional Orthography // Die Welt der Slaven.* – 1997. – [Bd.] 42. – P. 291–305).

²² На що рису в ПЄ звернув увагу ще І. Огієнко, аналізуючи роботу П. Житецького про Пересопницьке Євангеліє, в якій Житецький вважав, що проставлення наголосів у пам'ятці болгарське (*Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков.* – К., 1876. – С. 5). Проте, зауважував І. Огієнко, тут треба говорити не про наголос, а лише про “азначки” (*Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр. ...* – С. 223).